

ZIMONYI ISTVÁN¹

A volgai bulgárok öröksége

A volgai bulgárok török nyelvű népek közé tartoznak, akiknek az állama a 10. század elejétől a mongol hódításig (1236) állt fenn a Volga-Káma összefolyásának vidéken. 922-ben hivatalosan is felvették az iszlámot, s a tatárjárás előtt Kelet-Európa egyetlen muszlim hatalma lett, amely virágzását elsősorban az iszlám világ keleti fele és Európa közötti közvetítő kereskedelmének köszönhette.²

A birodalomalapító feltehetően török törzsek (*Bulgar, Āskäl, Barsula-Bersil, Suwar-Sabir, Baranğar-Balanğar*) a steppeövből vándoroltak északra, a Volga-Káma vidékére, amely már az erdőövezetbe tartozik, s a helyi finnugor nyelvű népességgel keveredtek. A vándorlás idejének meghatározása vitatott. A hun nyugati vándorlás

---

¹ MTA-ELTE-SZTE Selyemút Kutatócsoport

² A volgai bulgárok történetének áttekintő elemzése: С.М. Шпилевский, *Древние города и другие болгарско-татарские памятники в Казанской губернии*. Казань 1877; А.П. Смирнов, *Волжские болгары*. Тр. ГИМ. 1951. Вып. XIX; Р.Г. Фахрутдинов, *Очерки по истории Волжской Булгарии*. М.: Наука, 1984; Ф.Ш. Хузин, *Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII вв.)*. Казань: Фест, 1997. История Татар с древнейших времен. в семи томах. том II. Волжская Булгария и Великая Степь. Ответственный редактор: Ф. Хузин. Казань 2006.

a 4. században, az ogur népek 463 körüli migrációja, majd a Türk Birodalom 6. század második felében zajló nyugati terjeszkedése is felmerült az északra vándorlás okaként, de ezek szerepe a volgai bulgárok kialakulásában nem egyértelmű. Az egyik elterjedt feltevés szerint a volgai bulgár törzsek 680 táján vándoroltak északra miután a kazárok Kuvrat u.n. „Nagy Bulgár” birodalmát a Fekete-tengertől északra húzódó területen megdöntötték. Azonban forrásaink csak annyit közölnek, hogy Kuvrat fiai közül a legidősebb helyben maradvá kazár alattvaló lett, a többi pedig nyugatra vándorolt. Egyesek a Volga Szamara könyökében megjelenő régészeti anyagot kötik hozzájuk. Történetileg valószínűbb az a feltevés, hogy a 8. század első felében a Kaukázus előterében zajló arab-kazár háborúk következtében költöztek a bulgár törzsek a Volga-Káma vidékre. Ez a lakosság hagyhatta hátra a Bolsie Tarhani-i típusú temetőket. E törzsek politikai súlya akkor növekedhetett meg igazán, amikor a 9. század elejétől megindult a kereskedelem a kalifátus és a kazár birodalom között, mivel a kazárok kereskedelmi áruikat (prém, rabszolga, viasz, méz) a tőlük északra lakó erdei népektől szereztek be. A 9. század végén újabb nagy létszámú betelepődéssel lehet számolni, amelyet a régészeti, numizmatikai és nyelvtörténeti adatok is támogatnak. Ezen események hátterében a 895 körüli besenyő

vándorlás állhatott, amely a kazár birodalom kelet-európai hegemoniáját megingatta és a magyar honfoglalást kiváltotta.³

A volgai bulgárokat a 10. század elejétől említik a muszlim források, amikor az iszlám világ és Kelet-Európa közötti kereskedelmi utak átrendeződtek. Fő kereskedelmi út a 9. században a Bagdadi Kalifátus központi részéből a Kaukázuson át haladt az alsó Volgához, a kazár fővárosba, majd innen tovább észak felé. Ez háttérbe szorult és helyén a fő útvonal Transoxaniából kiindulva a Kazak steppén keresztül közvetlenül a Volga-Káma vidékén át vezetett. A kazár birodalom meggyengülése és az új kereskedelmi lehetőségek arra ösztönözték a második név szerint is ismert volgai bulgár uralkodót, *Almiš*-t, hogy felvegye az iszlámot. A kalifa 922-ben küldött követséget hozzájuk, amelyről a követség egyik tagja, Ibn Fadlán úti jelentést készített.⁴ A követség az új kereskedelmi úton jutott el a volgai bulgárokhoz. Az iszlám hivatalos felvétele mögött az uralkodó hatalmi helyzetének megerősítése, a kereskedelmi érdekek, illetve a Kazár Birodalomtól való függés lazítása vagy felszámó-

---

3 I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged 1990; Е.П. Казаков, *Культура ранней Волжской Булгарии* / Отв. ред. А.Х.Халиков. М.: Наука, 1992.

4 Ibn Fadlán, *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Fordította és jegyzeteket írta Simon R. Budapest 2007.

lása állhatott, ugyanakkor jelentős mértékben hozzájárult a volgai bulgár városok megjelenéséhez, köztük elsősorban Bulgar/Biler és Szivar gyors fejlődéséhez, valamint a volgai bulgár pénzverés megjelenéséhez e két városban a 10. század második felében.

965-ben Szvjatoszlav kijevi fejedelem támadást indított a volgai bulgárok és a kazárok ellen, amelynek következtében a kazár birodalom összeomlott, azonban a volgai bulgárokat nem érintette olyan súlyosan a vereség, sőt ettől az időponttól kezdve birodalmuk lett a Kelet-Európa és a kalifátus közötti kereskedelem központja. Jóllehet a 10. század végén a pénzverés

mintegy két évszázadig szünetel, azonban a kereskedelem tovább folytatódott, amelyet a régészet illetve a 12. században a volgai bulgárokat is felkereső arab utazó, Abu Hámid al-Garnáti⁵ is egyértelműen igazol.

A kijevi Rus' és a volgai bulgárok között a 10-11. században a kisebb összeütközésektől eltekintve békés kereskedelmi viszony állt fenn. Azonban a 12. században a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség megerősödésével új hatalom jelentkezett, amely megpróbálta kisajátítani a Volga menti kereskedelmet, amelynek következtében a 12. század második felétől gyakoriak a hadjáratok a két fél között. A rusz hadjáratok közül a legjelentősebbek: Az 1164-es, amikor Brjahimov (*Ibrahim*) nevű várost elfoglalták. Ezt általában Bulgar (mai Bolgary a Volga-Káma összefolyásának közelében) várossal azonosítják. Egyes vélemények szerint ennek a hadjáratnak a következtében kerülhetett át a birodalom központja Bilár-ba (mai Biljarsk a Malyj-Čeremšan folyó bal partján). Mások úgy vélik, hogy mindig is ez a város volt a főváros, mivel Bulgar (Bolgary) a tatárjárás után lett jelentős központ. 1184-ben polovec segítséggel ostromolták *Velikij Gorod*-ot (Nagy Város = Biljarsk). Végül 1220-ban a Volga jobb partján

---

⁵ O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában (1131–1153)*. Budapest 1985.

fekvő legjelentősebb volgai bulgár várost, *Ošel*-t vették be. A Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség és a volgai bulgárok között élő mordvinok fokozatosan orosz fennhatóság alá kerültek, és 1221-ben Nižnij Novgorod alapítása is jelezte, hogy az erőviszonyok a ruszok javára billentek.⁶

A mongolok először 1223-ban a Kalka menti csata után támadtak a volgai bulgárokra, akik törbe csalták és megverték a támadókat. 1229-ben és 1232-ben a mongolok a volgai bulgárok déli és keleti határait foglalták el, s eközben a vlagyimir-szuzdali fejedelem nyugat felől szorongatta őket. A mongolok 1236-ban indították koncentrált támadásukat Európa ellen, amelynek első áldozata a volgai bulgár birodalom lett.⁷

A volgai bulgár népesség betago­lódott az Arany Hordába és a muszlim és orosz források említik őket még a 14. század közepéig. Az Arany Horda idejében a központi város Bulgár/Bolgary lett, ahol pénzverés folytatódott. Külön figyelmet érdemelnek a Volga vidéken előkerülő muszlim sírfeliratok. Ezeknek egyik típusát nevezik volgai bulgár sírfeliratoknak. A mintegy előkerült 200 sírfelirat kapcsán megállapítható, hogy az azokon tükröződő török nyelveket két

---

6 *Волжская Булгария и Русь.* / Отв. ред. А. Х. Халиков. Казань, 1986.

7 *Волжская Булгария и монгольское нашествие* / Отв. ред. А.Х.Халиков. Казань, 1988.

csoportba oszthatjuk: volgai bulgár és köztörök, jóllehet a feliratok alapvetően arab nyelvűek. Az első volgai bulgár – arab bilingvis felirat 1281/2-re datálható, az első volgai bulgár 1291-re, csak arab 1292-re és az első köztörök 1311-re, de van volgai bulgár, köztörök és arab felirat is 1310-ből és 1324-ből. Az utolsó volgai bulgár felirat 1361-re datált, míg a köztörök feliratokat továbbra is állítottak. A 14. első felében volgai bulgár feliratok voltak túlsúlyban, majd a század második felében a számuk csökkent és eltűntek, míg a köztörök feliratokat továbbra is állítottak. E mögött a volgai bulgár nyelv beolvadását sejtik a Volga vidék köztörök, közép-kipcsak nyelvébe.⁸ Shamiloglu felvetette annak lehetőségét is, hogy a volgai bulgár nyelvű feliratok eltűnésében a pestis-járványnak is jelentős szerepe lehetett.⁹ Mindenesetre a nyelvtudományban Asmarin¹⁰ óta a volgai bulgár nyelvet a mai csuvas előzményének tekintik a sírfeliratokra alapozva, jóllehet a sírfeliratokon tükröződő nyelv nem a csuvas közvetlen előzménye, hanem valószínűleg egy másik volgai bulgár nyelvjárásból

---

8 M. Erdal, *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden, 1993.

9 U. Schamiloglu, The end of Volga Bulgarian. In: *Varia Eurasianica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged 1991, 157-163.

10 Н. И. Ашмарин, *Болгары и чувашы*. Казань 1902.

alakulhatott ki a csuvas, amelyet erős finnugor nyelvi hatás ért.

Az Arany Horda válsága, a *bulğaq* 'zavaros évek' (1359-80) valamint Toktamis és Timurlenk küzdelmét követően, Edigü még rövid időre konszolidálta a helyzetet, de az 1430-as évekre egyértelművé vált, hogy az Arany Horda egysége fenntarthatatlan és a Kazányi, Krími, Szibériai Kánságra illetve a Nagy Hordára és Nogaj Hordára esett szét. Ulug Mohamed (tokatemürida) 1437-ben alapította meg a Kazányi Kánságot, amely területileg többé-kevésbé egybeesett az egykori volgai bulgár állam területével.¹¹ Bulgár

¹¹ Vásáry I., *Arany Horda*. Budapest 1986; 120-161; I. Vásáry, The Jochid realm: the western steppe and Eastern Europe. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 79-85.

(Bolgary) a terület kereskedelmi és gazdasági központja a 14. század végén hanyatlásnak indult, az oroszok utoljára 1431-ben fosztották ki, az új politikai központ Kazány városába tevődött át.¹²

A Kazányi Kánság először még behódolásra készítette Moszkvát, majd békés két évtizedet követően III Iván (1462-1505) az 80-as évektől orosz-barát kánokat segített a trónra. Az orosz befolyás 1521-ig tartott, utána elsősorban a Krími Kánsággal kapcsolatban álló kánok kerültek hatalomra. IV Iván (1547-84) felvéve a cár címet, nagyszabású hódító politikát kezdeményezett, a keleti irányú hódításainak ideológiai alapra helyezte, amihez hozzá tartozott a Moszkva harmadik Róma koncepció, amely kötelezővé tette a pogányok és az iszlám elleni fellépést. A Kazányi Kánság meghódításának és Kazány bevételének igazolására a moszkvai egyházi vezetők új történeti elméletet dolgoztak ki. Először is III. Iván több kazányi kánt iktatott be pozíciójába, így a Kazányi Kánság a Moszkvai Nagyfejedelem patrimoniuma, tehát IV. Iván jogos atyai örökségét szerzi vissza. Ezen az alapon továbbhaladva a moszkvai egyházi körökben kidolgozták, hogy valójában a Kazányi Kánság területe már a Rurikida dinasztia korától Orosz

---

12 *История Татар с древнейших времен. в семи томах.* том III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII - середина XV вв. . Казань 2009, 199-200.

föld volt. Az orosz krónikákban már Vlagyimir 985-ben meghódította a volgai bulgárokat majd 1164-ben ismét győzelmet arattak a volgai bulgárok fölött. A kései Nikon krónikában a korábbi krónikás hagyományt feldolgozva a volgai bulgárok neve mellett megjelenik a következő kiegészítés: „bulgárok, akiket kazányiaknak neveznek”. Ilyen módon egyfajta párhuzamos történeti kontinuitás került kidolgozásra: a volgai bulgárok betagozódva az Arany Hordába továbbéltek és a Kazányi Kánságban éledtek újjá, ahogy Kijev helyére Vlagyimir-Szuzdál lépett, amelynek örököse Moszkva. Így tehát a moszkvai udvarba született meg a volgai bulgár Kazányi Kánság azonosításának koncepciója, hogy történetileg hitelesen igazolni lehessen IV. Iván 1552-es hódítását.¹³

A Kazányi Kánság bekebelezése után terület betagozódott a cári adminisztrációba, először még Moszkvából irányított és ellenőrzött katonai kormányzóságként, majd beilleszkedett a hagyományos cári adminisztrációba. Az egykori Kazányi Kánságban élő népesség többes identitással rendelkezett, amely közül a leghangsúlyosabb a jogi-társadalmi státusz, aztán a vallás, nyelv és etnikum. A tatár és csuvas etnoníma értelmezése a 16-18. századi orosz forrásokban

---

13 J. Pelenski, *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology* (1438-1560s). The Hague. 1974, 139-173.

kettős: 1. a két népnév gyakran egymás mellett szerepel és ugyanarra a személyre vonatkozik. Ez arra utal, hogy a mongol hódítást követően a bulgár nyelvet beszélő népesség fokozatosan tatárrá vált és felvette az iszlámot. Emellett szól, hogy az adatok később a tatárok által lakott Volga balparti területekre vonatkoznak. 2. A két népnév nem etnikumjelölő, hanem jogi-szociális kategória: a tatár a jaszak/adó alól felmentett réteg, míg a csuvas adóköteles török nyelvű népesség. Feltehetően mindkettőnek lehetett bizonyos szerepe.¹⁴ Alan Frank szerint az orosz adminisztráció két muszlim csoportot azonosított: a tatárokat és baskírokat ebben a korszakban. A tatár, mint önelnevezés csak bizonyos jogi-társadalmi csoportra korlátozódott, az Arany Horda utódállamának előkelőinek leszármazottaira (*mirza*), és csak a 20. század elejétől adatolható a volgai letelepült muszlimok önelnevezéseként. Ugyanakkor az oroszok a tatár terminust sokkal tágabb értelemben használták kiterjesztve azt Szibéria, a Kaukázus és Belső-Ázsia többségébe török nyelvű népességére.¹⁵

---

14 A. Kappeler, *Die Tschuwaschen. Ein Volk im Schatten der Geschichte*. Wien Köln Weimar 2016, 31-32.

15 A. J. Frank, Russia and the peoples of the Volga-Ural region: 1600-1850. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 383.

A cári politika vallási tekintetben nagyjából három tendenciát mutatott a Volga vidéken élőkkel kapcsolatban: erőszakos krisztianizáció; türelmes, fokozatos térítés; az iszlám védelme és támogatása különösen a steppéhez közel eső végeken. Nagy Katalin (u. 1762-1796) idején két fontos lépés történt: egyrészt a Volga vidéki muszlim kereskedőket érintő korlátozásokat felszámolták, másrészt a Volga régió iszlám közössége hivatalosan elismert státuszba került, és ez által az iszlám intézmények személyzetét saját maguk állíthatták (mecset és iskola), a saría érvényességét elismerték családi és örökösödési ügyekben, illetve 1788-ban létrehozták az Iszlám Vallási Tanácsot Orenburgban, amely ellenőrzést és az intézményesülést is szolgálta.¹⁶ Ez eredményezte az iszlám újjáéledését és virágzását a 19. században a Volga vidékén. Az *ulemá* az identitását nem a korábbi hatalmi elit dzsingiszida legitimitációjához kötötte, hanem az iszlám felvételéhez, így a 19. században az *ulemá* a bulgár koncepciót részesítette előnyben, és a vallási és történeti jellegű munkákban ez dominált.¹⁷

---

16 A. J. Frank, Russia and the peoples of the Volga-Ural region: 1600-1850. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 384-387.

17 A. J. Frank, *Islamic historiography and „Bulghar» identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden, Boston, 1998.

A 20. század elejére a Volga-vidéket is elérték az új eszmék, köztük a nacionalizmus.¹⁸ Az első világháború végén az orosz polgári forradalom hatására 1917 júliusában összeült Kazányban a Második Összorosz Muszlim Konferencia, amelyen a volgai tatárok még egy nem területi alapú autonómia megadásában gondolkodtak Oroszország muszlimjai számára. Az októberi forradalom hatására már ők is hajlottak a területi autonómiára és egy hónappal a forradalom után Ufában tartott Belső-Orosz és Szibériai Muszlimok Gyűlésén felmerült egy Idel-Ural állam létrehozása, amely az Orosz Föderáció tagja lenne. A bolsevikok Sztálin vezetésével ezt a koncepciót 1918 márciusában úgy módosították, hogy Tatár-Baskír Szovjet Köztársaságot kiáltottak ki, de néhány hétre rá a Szovjetek Harmadik Kongresszusán Szentpétervárott úgy döntöttek, hogy inkább a nemzetiségi alapokon szervezik újjá a perifériális területeket, hogy az ottani éledő nacionalistákat a bolsevik ügy mellé állítsák, amelyet az első szovjet alkotmányban rögzítettek 1918 júliusában. Az 1918 májusában a Volga és Urál vidékén tomboló polgárháború új helyzetet teremtett. A baskírok megnyerése érdekében a bolsevikok engedményeket tettek, végül 1919

---

18 U. Shamiloglu, The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Sihabäddin Märçani and the Image of the Golden Horde. *Central Asian Survey* 9:2 (1990), 39-49.

márciusában kikiáltották a Baskír ASzSzR-t. A tatár kommunisták ezek után hasonló nemzeti köztársaságot kívántak létrehozni, amelyet végül központi utasításra 1920. május 27-én kiáltottak ki: Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság néven. A csuvasok esetében először 1920. június 24-én Csuvas Autonóm Terület (*oblasty*) néven lett része az Orosz Föderációnak, majd 1925. április 21-én emelkedett a státusza és vált belőle Csuvas Autonóm Szocialista Köztársaság. A megszülető új nemzetek számára a történelmi múlt fontossá vált.¹⁹

Tatár föld

---

¹⁹ Kappeler, *Die Tschuwaschen*, 165-167. K. E. Graney, *Of Khans and Kremlins: Tatarstan and the future of ethno-federalism in Russia*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK 2007, 8-10.

A Szovjetunió által megteremtett nemzeti történetírásnak azonban súlyos problémákkal kellett szembenéznie. Mivel a tatár iga illetve az Arany Horda az orosz-szovjet történetírás számára az orosz nemzeti múlt szempontjából negatív és ezzel magyarázták az orosz történelem árnyoldalait, 1944 augusztus 9-én a Szovjetunió Kommunista Párt határozatban utasította a tatár megfelelőjét, hogy a tudományos intézetekben az Arany Horda helyett a tatár etnogenezisben a volgai bulgárok szerepét kell hangsúlyozni.²⁰ Ennek alapja lehetett az, hogy az első török államalakulat Volga vidéken a volgai bulgárokhoz köthető, és az iszlám vallás is fontos összekötőkapocs. Az egyetlen probléma a nyelv, ugyanis a volgai bulgárok nyelvét nem a tatár, hanem a csuvas előzményével azonosíthatjuk. Ugyanakkor a tatár hagyomány eltörlése mögött politikai célok is lehettek, ugyanis a krími tatárokat 1944 május 8-án telepítették ki marhavagonokba Kazahsztánba kollektív bűnösségükre hivatkozva.

Sztálin halála és a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa után enyhült a légkör és az 1960-70-es évektől, a tatár etnogenezis értelmezésében a volgai bulgár előzmények mellett megjelenik a kipcsak és mongol elem is, és nyil-

---

20 V. A. Shnirelman, A Fighting for the Volga Bulgars' Legacy: the Kazan Tatar - Chuvash Controversy: *Ethnologia Polona* 19 (1996), 103–118; 105.

vánvaló, hogy nyelvi szempontból a kipcsak magába olvasztotta a bulgár/ócsuvas és mongol elemeket. Ez a tendencia különösen a Szovjetunió összeomlását követően vált uralkodóvá.²¹

A csuvasok Asmarin munkássága óta egyértelműen a volgai bugárok örökösének tekintik magukat, miután a volgai bulgár nyelvet a csuvas elődjének tekinti ma is a nyelvtudomány. Ugyanakkor a terület és vallás vonatkozásában ez nem érvényes. A problémák áthidalására született meg a szabir ~ szuvar/szuvaz ~ csuvas elmélet, amely abból indul ki, hogy csuvasok ősei a szabírok lennének, akik később a volgai bulgárok egyik törzse, majd városaként szerepelnek a muszlim forrásokban.²² Az Ibn Fadlánnál szereplő *Suwān* alakot Kovalevszkij *Suwāz* alakban rekonstruálta és összekötötte a csuvas népnévvel.²³ Nyelvtörténeti és történeti szempontból az azonosítás cáfolható,²⁴ tehát az egész konstrukció elvetendő.

---

21 Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов, *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв. Казань: Иман, 2000.*

22 А. К. Салмин, *История чувашского народа: анализ основных версий.* Санкт-Петербург 2017; A. Salmin, *Savirs-Bulgars-Chuvash.* Saarbrücken 2014 .

23 А.П. Ковалевский, *Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана.* Чебоксары 1954.

24 K. Agyagási, Die historische Wandlung der ethnischen Struktur des Wolgagebiets. In: *Die ural-altaischen Völker. Identität im Wandel zwischen Tradition und Moderne.* Vorträge des Symposiums der Socirtas Uralo-Altaica vom 13. bis 15.

Végső soron megállapítható, hogy a volgai bulgárok nyelvi szempontból elsősorban a csuvas előzményét beszélhették; területileg és vallásilag a mai Tatarsztán előzményének tekinthető, de mint államalakulat mind a tatár mind a csuvas nemzet számára hivatkozási alap lehet.

Oktober 2002. Hrsg. G. Klumpp, M. Knüppel. Wiesbaden 2003, 9-14; 10-13